

1. MORFOLOGIE

Pojem morfologie pochází z řeckého *μορφή*, *morfé*, tvar + *λογία*, *logia*, nauka) a je součástí mnoha věd, jako je například lingvistika, biologie, astronomie, geomorfologie, archeologie apod. Ve všech těchto vědeckých oblastech má morfologie jeden společný zájem: studium tvarů, procesů a útvarů. V biologii je to disciplína zabývající se studiem celých organismů, morfologie rostlin je věda studující tvary a části rostlin, v astronomii se morfologie zabývá tvary astronomických objektů a v geomorfologii pak tento obor zkoumá tvary, procesy a útvary na zemském povrchu.

Morfologie jako lingvistická disciplína se zaměřuje na tvary slov, procesy slovo tvorby a jejich výsledné tvary a podoby jejich celků či částí. Obecně se morfologií míní ta oblast gramatiky, která studuje povahu a chování morfémů, tedy minimální *signifikativní* (znakové) jednotky jazyka¹, které jsou nositelem lexikálního či gramatického významu.²

V dějinách lingvistiky se vyvinulo dvojí pojetí morfologie.

Morfologie v širším pojetí zkoumá vnitřní výstavbu lexémů v plném rozsahu a je zastávána zejména americkými *deskriptivisty*³. Jejím cílem je zkoumat jak vnitřní strukturu gramatické části slov (G-morfémy neboli gramatické morfémy), tak vnitřní výstavbu lexikální části slova (L-morfémy neboli lexikální morfémy), tvoření slov či pojmenování, derivaci (odvozování), kompozici (tvoření složených slov), kombinaci slov a další typy, zvláště konverzi (změna slovního druhu), zkratky (utváření zkratk), apod. (viz níže kapitola o slovo tvorbě). Tato část morfologie v širším smyslu se kryje částečně s předmětem lexikologie⁴ a je také zahrnuta v naší publikaci, přestože je evropské lingvistické tradici vlastní užší pojetí morfologie, která je vnímána jako věda zkoumající jen gramatické složky lexémů. Podle tohoto pojetí je pak možno chápat morfologii jako vědu, která se v podstatě kryje s flexí (neboli ohýbáním) slov, tedy s deklinací (skloňováním) a s konjugací (časováním), popř. i s komparací (stupňováním), zatímco jejich složky lexikální spadají do kompetence zvláštní disciplíny – tvoření slov – zahrnované do lexikologie.⁵

1 A. Erhart (2001: 66).

2 F. Čermák (1994:96).

3 Jde nikoliv o normativní mluvnicí, ale o popis skutečného fungování jazyka.

4 Tamtéž.

5 Tamtéž.

V kontextu české didaktiky cizích jazyků je na morfologii pohlíženo zejména z toho úhlu užšího, tedy z úhlu strukturálně funkčního pojetí pražské školy. Jejím cílem je především popis gramatických kategorií jednotlivých slovních druhů. Specifičtější přístupem je pak přístup, který vychází z teorie typologie jazyků, jejímž hlavním autorem je Vladimír Skalička. Podle jeho typologického modelu byly již popsány například gramatiky španělského a baskického jazyka.

1.1 Morfém

Morfém je elementární jazykový znak, je to bilaterální jednotka (jednota označovacího a označovaného).⁶ Jde o minimální (abstraktní a systémovou) významovou a/nebo gramatickou jednotku, chápanou, má-li alomorfy, jako třídu alomorfů. Je pro něj charakteristická arbitrárnost formy ve vztahu k jeho významu či funkci.⁷ Morfémy mohou být **flektivní** (nebo také gramatické či synsémantické) a **lexikální** (slovotvorné neboli autosémantické).

Lexikální morfém (lexém) představuje základní plnovýznamový znak (označuje substance, kvality, děje, apod.). Existují dva druhy lexikálních morfémů: volné, anebo vázané.⁸

Morfémy lexikální povahy, které jsou **volné**, jsou autonomní a mají podobu slov. Jsou to jednotky graficky oddělitelné a přemístitelné (*hoje* „dnes“, *aqui* „tady“, *pão* „chléb“).⁹

Ty morfémy lexikální povahy, které jsou **vázané**, jsou svázané s jinými morfémy v rámci jednoho slova. Mohou se dále dělit na **morfémy báзовé** a **morfémy derivační**. Morfémy báзовé jsou zapojené do vnitřní struktury lexému a vytvářejí jeho lexikální základ (*filh-a* „dcera“, *fal-o* „mluví-m“, *bo-a* „dobr-á“, *flor-es* „květin-y“). Morfémy derivační jsou morfémy opírající se o morfémy báзовé, k nimž připojují nějaký lexikální sém vytvářející příbuzný, ale přece jen nový lexém (*papel-aria* „papír-nictví“, *com-por* „složit“, *saud-ável* „zdrav-ý“). Morfémy derivační se dále dělí na **prefixy**, **interfixy** a **sufixy**.¹⁰

Morfémy (volné i vázané) dále rozdělujeme na **autonomní** a **satelitní**. Autonomní morfémy volné jsou morfémy lexikální povahy, které tvoří samostatný vnitřně dále nedělitelný lexém: *hoje*, *aqui*. Satelitní morfémy jsou pak morfémy gramatické povahy.¹¹

6 A. Erhart (2001:67).

7 F. Čermák (1994:97).

8 B. Zavadil, P. Čermák (2010:27).

9 B. Zavadil, P. Čermák (2010:133).

10 B. Zavadil, P. Čermák: 2010:27).

11 Tamtéž.

Izolovaný obsah lexikálních morfémů se nazývá *sémém*.¹²

Gramatický morfém je morfém synsémantický a představuje jakýsi pomocný znak, označující akcesorní vlastnost nebo okolnost nebo prostě jen gramatický vztah¹³, a setkáváme se s ním v podobě jmenných a slovesných koncovek, které vyjadřují gramatické kategorie. Stejně jako v případě morfému lexikálního, i zde můžeme gramatické morfémy (G- morfémy) rozdělit na volné a vázané.

Volné gramatické morfémy se nazývají satelitní a jsou to takové morfémy gramatické povahy, které se vyskytují v podobě graficky oddělitelných slov, kterým se také říká slova pomocná, neboli *auxiliary*. V portugalštině je to například člen, pomocné sloveso, předložka, apod.¹⁴

Vázané gramatické morfémy jsou pak morfémy desinenční povahy a jsou to takové morfémy gramatické povahy, které zauímají ve struktuře lexému místo za lexikální složkou. V jazycích flektivního typu¹⁵ bývají realizované kumulovaně jediným exponentem. V případě jazyků aglutinačního typu¹⁶ mívají podobu gramatických afixů. Je-li jich více, vytvářejí dohromady gramatickou složku lexému (*gramatém*).¹⁷

Lexikální morfémy lze klasifikovat jak z hlediska jejich obsahu (viz výše), tak i z hlediska formální povahy jejich realizací, na dva typy či *submorfy*: **kořeny R** a **formanty F**.

Kořeny neboli kořenové morfy (značeny formálně symbolem **R**), implikují základní složku významu lexému a mohou být volné - autonomní (*hoje, aqui, pão*) nebo vázané - bázové (*filh-a, tralalh-ei*).

Derivační afixy (značeny formálně symbolem **a**), neboli **formanty** morfy (značeny formálně symbolem **F**), se realizují jako derivační předpony či přípony, upřesňují a dotvářejí význam lexémů a jsou pouze vázané, mohou se tedy vyskytovat pouze ve spojení s kořenem (viz výše morfémy vázané derivační). Mezi ty lexikální afixy se řadí již jednou zmíněné *suffixy, prefixy, infixy a interfixy*. Sufix je přípona a následuje za kořenem

12 A. Erhart (2001:67).

13 Tamtéž.

14 B. Zavadil, P. Čermák: (2010:27).

15 *Flektivní jazyky* vyjadřují gramatické funkce pomocí flexe (ohýbání), tj. skloňování a časování, předpon a přípon.

16 *Aglutinační jazyk* používá pro vyjádření gramatických funkcí afixy (tj. předpony, přípony a vpony), které se přidávají ke kořenovému slovu. To je i rysem flektivních jazyků, ale na rozdíl od nich označuje jeden aglutinační afix většinou právě jednu gramatickou funkci. Například v češtině (flektivní jazyk) ve slově *kozlu* označuje přípona *-ů* současně množné číslo a 2. pád. Naproti tomu například v maďarštině (aglutinační jazyk) ve slově *szomszédokra* („na sousedy“) přípona *-k* (-o- je epentetický vokál) označuje množné číslo a další přípona *-ra* označuje pád odpovídající české předložce „na“.

17 B. Zavadil, P. Čermák: (2010:28).

slova. Prefix je předpona a předstupuje před kořen slova. Infix je vpona: konsonantický afix vstupující do kořene, mezi hlásky vytvářející kořenový morf. Interfix je tvořený vokály, jež vstupují mezi kořenové konsonanty (v semitohamitských jazycích).

Uvedme nyní pár příkladů slov s vázanými morfémy.

V českém slově *strojopisným* - je *stroj* a *pis* lexikální morfém nesoucí základní význam slova (jsou to tedy kořeny), „-o-“ je spojovací morfém, který spojuje části složeniny (vpona či infix) „-ný“, je odvozovací (derivační/slovotvorný) lexikální morfém, který pozměňuje původní význam slova (přípona) a „-m“ je flektivní (ohýbací) gramatický morfém, který určuje pád slova (koncovka skloňovací neboli deklinační).

V portugalském slově *cháleiras* „konvice na čaj“, je *chá* kořenem, tedy morfémem nesoucím význam slova; -l- je infix spojující kořen a sufix, -eira- je odvozovací morfém nesoucí význam nádoby (stejně jako *cafeteira-kávovar*), a „s“ je jmennou koncovkou, jde o flektivní gramatický morfém, který určuje množné číslo.

Mnohé morfémy se realizují několika různými způsoby, které představují alomorfy (varianty nebo možné realizace). Distribuce alomorfů (variant morfémů) je řízena buď morfologicky, nebo fonologicky. V prvním případě mluvíme o alomorfech prvního řádu: výběr konkrétního alomorfu je diktován morfémickým okolím (příslušností sousedních morfémů do určité třídy, resp. jejich významem). V druhém případě mluvíme o alomorfech druhého řádu: výběr je diktován fonemickým okolím (formou=fonémickou realizací sousedních morfémů). S alomorfy 2. řádu se ve větší míře setkáváme v uralských a altajských jazycích, kde značná část gramatických morfémů má 2-4 alomorfy (sufixy), jejichž distribuce souvisí s tzv. vokální harmonií.¹⁸ Alomorfy jednoho morfému mohou mít zcela různou fonémickou podobu. Jde o tzv. suppletivismus, se kterým se setkáváme například při stupňování nepravidelných adjektiv nebo adverbii (*dobrý-lepší, bom-melhor-ótimo*¹⁹), nebo ve flexi pomocných sloves (*být-jsem*).²⁰

Zpravidla se varianty jednoho kmene nebo kořene liší od sebe jen jednou souhláskou nebo samohláskou. Takovéto střídání souhlásek nebo samohlásek v různých variantách jednoho kořene (kmene) se nazývá alternance.²¹ (*např: dormir-durmo* „spát“, „spím“, *nebo vestir-visto*, „obléci se“, „oblékám se“ apod.)

V indoevropských jazycích se setkáváme s **plurisemií** morfů; kdy jeden gramatický morfém může mít několik významů. Tak například v češtině může koncovka -a být nositelem významu nominativu, ale také genitivu singuláru: žena/pána. V portugalské

18 A. Erhart (2001:71).

19 Správný tvar podle starého pravopisu byl *ótimo*.

20 Tamtéž.

21 Tamtéž.

například koncovka „-es“ může mít dokonce 5 významů: kromě plurálního významu nominální flexe má 4 významy ve slovesné flexi: význam 2. osoby jednotného čísla indikativu sloves druhé a třetí konjugační skupiny, 2. osoby jednotného čísla konjunktivního tvaru sloves první konjugační skupiny v přítomném čase, význam 2. osoby ohebného infinitivu sloves všech konjugačních tříd a význam 2. osoby jednotného čísla konjunktivního tvaru futura sloves všech konjugačních tříd.

Některé gramatické morfémy mají tzv. nulovou realizaci²² Např. u tvaru „žen“ je realizován 2. pád nulovým morfémem (nulovou koncovkou). Nebo v případě portugalského slova *tórax* „hrudní koš“ je plurál také realizován nulovým morfémem (o *tórax* „hrudník“, os *tórax* „hrudníky“).

Gramatický morfém může vykazovat tzv. *fúzi*, tedy je nositelem dvou či více významů zároveň. Příkladem může být česká koncovka *-ám* ve slovním tvaru *ženám*, která realizuje morfém čísla i pádu. Takovému spojení více gramatických afixů se říká *gramatém*.²³ Portugalština takovéto koncovky tvořené na základě realizace fúzi také vykazuje, ale ne v pádové deklinaci. Můžeme ji spíše nalézt ve slovesné flexi. Jako příklad můžeme uvést *falei*, kde je *-ei* nositelem gramatického významu osoby, čísla, času i způsobu (1. osoba, jednotné číslo, čas minulý, způsob oznamovací).

Metodou substituce zjišťujeme, kterými jinými morfy lze zkoumaný morf v dané pozici nahradit. V českém slově *učitele*, kde je kmen „*učitel*“ a afix „*e*“ vidíme, že můžeme afix „*e*“ *zaměnit* za jiný, například „*-í*“ nebo „*-em*“ s tím, že pozměníme jeho pád a syntaktickou funkci a mezi nimi pak existuje vzájemný vztah volně **kontrastivní distribuce**.²⁴ V portugalštině tak můžeme nalézt kontrastivní distribuci například u slovesné flexe *falei*, kde slovesnou koncovku „*-ei*“ lze nahradit koncovkami: *-o*; *-ei*, *-ava*, *-ara*, *-arei*, *-aria*, *-asse*, *-ar*, jde tedy o realizaci různých morfémů 1. osoby jednotného čísla s tím, že se mění jejich časové reference, které se tak kladou do kontrastivního vztahu.

Dalším typem distribuce je **komplementární distribuce**²⁵. Ta může nastat v případě, že pro jeden gramatický jev existuje možnost realizace prostřednictvím vícero morfů: mohou to být alomorfy jednoho morfému. V českém jazyce se můžeme setkat například s několika alomorfy čtvrtého pádu mužského rodu jednotného čísla: *učitele*; *žáka*; *předsedu*. V portugalštině se můžeme setkat s alomorfy množného čísla podstatných a přídavných jmen: *-s*, *-es*, *-is*, *-éis*, *-ões*, *-ãos*, *-ães*, *-o-* (*cafés* „*kávový*“, *professores* „*profesoři*“;

22 A. Erhart (2001:66).

23 B. Zavadil, P. Čermák (2010:28).

24 A. Erhart (2001:66).

25 Tamtéž.

funis „trychtýře“, *papéis* „papíry“, *corações* „srdce“, *cidadãos* „občané“, *cães* „psi“, *atlas* „atlasy“).

1.2. Kombinatorika morfémů

Morfémy se mohou ve slovech různě kombinovat, a to buď jednoduše, anebo s průvodní hláskovou změnou. A. Erhart uvádí, že: “k tomuto jevu vedly syntagmatické hláskové změny ve spojení určitého morfu s různými jinými morfy. Alternace souhláskové a samohláskové jsou tudíž důsledkem hláskových změn různého stáří.”²⁶ Někdy však také může dojít ke splývání morfů – „zejména k zániku morfematických švů mezi kořenem a formantem a mezi formantem a gramatickým sufixem.“²⁷ V následující kapitole věnované slovtvorbě bude tato kombinatorika morfémů, znázorněná níže uvedenými vzorci, doprovázet jednotlivé typy slovtvorbí.

R + 0	les, lov, ruka, (kmen – slovní základ - tvoří holý kořen bez slovtvorné přípony) bosque, caça, mão
R + F	caça-dor – lov-es Ra, Raa, Raaa knih-ovna -livra-ria-u, knih-ovn-y- livra-ria-s aR, aaR, aRa pře-krás-ný – super-bonit-o
R + R	kompozita, složeniny a) bez derivační přípony (R+R) aguardente „kořalka“ b) s derivační příponou (R+R+F) vaivéns „sběhy“

²⁶ Tamtéž.

²⁷ Formálně je kořen značen symbolem **R**, formant symbolem **F**, afix symbolem **a** (kap. 1.1. Morfém).